

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ

Бут В.В. (м. Запоріжжя)

Анотації

В статті дається аналіз концепції антропологічних засад людської деструктивності; визначається понятійно-категоріальний апарат; аналізується феномен деструктивності як складного суперечливого феномена та природи людської деструктивності, яка не є заданою, а формується в процесі життєдіяльності; аналіз процесуальності, яка є джерелом і механізмом становлення людського; аналіз проблеми сутності та існування людини; відношення людини до природи, духу, матерії.

In the article the author gives the analysis of conception of anthropological principles of human destructiveness; determines a concept-category vehicle; analyses destructiveness as the difficult contradictory phenomenon and nature of human destructive, which is not set, but formed in the process of vital functions; analyses the processes, which are source and mechanism of becoming human; analyses problem of essence and existence of man; attitude of man is toward nature, spirit, matter.

Ключові слова

ЛЮДСЬКА ПРИРОДА, ДЕСТРУКТИВЕНІСТЬ, ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ, ЛЮДСЬКЕ ЯК ФЕНОМЕН, ПРОЦЕСУАЛЬНІСТЬ, ОНТОГЕНЕЗ, САМОТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ, СВОБОДА, СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ, ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ, ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ

Мета статті: сформулювати концепцію антропологічних засад людської деструктивності, з'ясувати понятійно-категоріальний апарат антропологічних засад людської деструктивності, проаналізувати феномен деструктивності як складного суперечливого феномена та природи людської деструктивності.

Вступ

Актуальність теми дослідження в тому, що необхідність пошуку антропологічних засад людської деструктивності заставляє звернутися до аналізу специфічно людської природи. Преш, ніж позначати аналіз питання про антропологічні засади людської деструктивності, необхідно розібратися тим, що розуміється під специфічно людською природою. По-перше, специфічно людська природа безпосередньо емпірично не є даною, оскільки є внутрішньою стороною людського, репрезентується тільки через посередництво самих феноменів, через дослідження яких можливо підійти до розуміння її як певного системного комплексу (структури). По-друге, людська природа є настільки неосяжним явищем, що уявляється важкою задачею дати їй однозначне, позитивне і всеохоплююче визначення. Деякі дослідники в зв'язку з цим пропонують дати людській природі тільки негативне визначення, підкреслюючи її універсальність, нескінченну відкрити потенційність, а також аналіз того місця, яке займає людина серед

інших предметів і явищ оточуючого світу [1]. По-третє, до сих пір не вирішене питання про константність людської природи (протилежність есенціалістсько-позаісторичного і екзистенціалістсько-прогресистського підходів), хоча слід відмітити превалювання підходу, який наголошує на тому, що людська природа не є заданою, а формується в процесі життєдіяльності, є змінним і динамічним утворенням. Цього підходу дотримується і автор дослідження.

Обговорення проблеми

Як свідчить філософська антропологія, в її концептуальні засади не входить створення «портрета» людини в певному історичному часі і місці, оскільки вона культивує питання, що складає основу природи тієї істоти, яка на відміну від всіх, називається людиною, тобто сутності людини, яка не залишається незамінною, проте допускає просторово-часову адаптацію. На думку А.Сервери Еспінози, «сутність людини не є природною і необхідною, в кожному нову історичну епоху перед людством стає задача створити собі нову сутність» [1, с.76], оскільки людина – це не сукупність фрагментів, а єдність, що володіє своїми «тут і тепер», що утверджують людину в певному конкретному існуванні. Крім того, «бути людиною – означає стати нею, оскільки це нескінченний процес самостворення» (Ландман). Саме тому, щоб зрозуміти сутність людини необхідно представляти її як єдине ціле, не просто підсумовуючи різні визначення людини, яких є надзвичайно багато. Антропологічні науки накопичили великий емпіричний матеріал відносно особливостей людини, відносно кожної з яких є визначення: і жива істота, що виготовляє знаряддя; і істота, що користується символами; і істота, здатна сказати «ні». Все це вірно і не спростовує один одного, так як кожна окрема сторона людини не ізольована, але на її основі неможливо створити уявлення про людину в цілому. Складність осягнення сутності людини полягає в тому, що вона не предмет і не річ, яку можливо розглядати безпосередньо в її основних визначеннях, а потім визначити її сутність; людина – це дещо більше; це істота, що знаходиться в постійному біологічному і культурному розвитку, її неможливо охопити цілком в будь-який конкретний момент її існування; саме людина є нестабільною.

Таким чином, розуміння людської природи – це основа розуміння людської деструктивності в контексті її висхідного моменту. Г.Е.Хенгстенберг відмічає, що коли мова заходить про людську природу, то має на увазі лише таку природу, яка властива всім людям, де і коли б вони не жили. Відкидати це положення і стверджувати, що колись людина мала одну сутність, а тепер іншу, принципово відмінну від минулої, було б невірною позицією. Це означало б, що мова йде не про один і той же предмет. Тому питання про людську природу не таке вже й просте. В дійсності це питання про історичність (замінність) чи сталість людської природи. В філософсько-антропологічній традиції до теперішнього часу склалося два різних підходи до розуміння цієї проблематики, а саме: чи може постійно людська природа бути тим, чим вона являється, поза реального відношення до реальних обставин, в яких вона себе реалізує? Уявлення про те, що природі людини апіорі властивий розум, і що звідси

слід визначати, як повинна себе вести людина в моральному відношенні. Наслідки цього есенціального поняття природи людини набувають особливі форми, коли природа людини ототожнюється з природними законами психобіологічної конституції людини [2, с.223].

Якщо ж виходити з того, що людська природа лише в реальних історичних умовах може бути тим, чим вона є, слід зробити висновок про те, що людської природи як такої просто не існує, а слід говорити про різні стадії на шляху до людської природи, яка будь-коли в майбутньому буде існувати. При такому уявленні людська природа перетворюється в «футурологічне поняття» (Г.Е. Хенгстенберг) і втрачає будь-який зв'язок з теперішнім і, таким чином, взагалі перестає існувати. Крім того, нівелюється відмінність між природними задатками людини, з однієї сторони, і зумовленими культурними змінами людської сутності, з іншої. І, накінець, з того факту, що культурні досягнення людини необмежено зростають і в своєму розвитку не утримуються в будь-яких межах, слід зробити висновок про невизначеність людської природи. Де ж шукати вихід? На думку Г.Е.Хенгстенберга, говорячи про постійність людської природи (а без припущення існування такої постійності взагалі не може бути і мови про людську природу як таку), не можливо стверджувати, що людська природа залишається незмінною в усіх відношеннях. Людина створила для себе новий світ за рахунок науки і техніки, і цей новий світ, у свою чергу, впливає на його буття – в – світі. Таким чином, лише людській природі властива постійність, яка може бути лише «постійністю – в – зміні». З іншої сторони, слід стверджувати, що якщо і відбуваються зміни людської природи, то вони повинні відбиватися в рамках певної постійності [2, с.211-212]. Наше завдання – знайти «золоту середину» між протилежними поглядами на людську природу – есенціалістсько-позаісторичною і есенціалістсько-прогресистською. Проте «золота середина» не є простий «компроміс» між двома крайностями, оскільки мова не йде і не повинна йти про відмінності між людиною і твариною, про їх емпіричні відмінності і тотожності. Давно визнано, що людина як природна істота не може розумітися як продукт середовища. На наш погляд, людська природа – це поняття, що вводиться в антропологічний обіг для визначення реальності явищ і процесів, хоча і єдиних з загальноприродними, але одночасно і істотно відрізняються від останніх, такими що, «існуючи в природі, людина не є чистим породженням і володіє якостями, що не мають в ній передумов» [3, с.62]. В результаті людина випадає із природного порядку, перестає бути частиною природи, ворогує з нею, відкидаючи тим самим своє походження і в кінцевому висновку життя, усвідомлюючи себе процесом і «людина не народжується людиною, вона нею стає...». Людина – єдина істота матеріального світу, як така, що не закінчила своє формування, проте в змозі це зробити, не загубивши своїх вирішальних властивостей. Вона є вічним становленням і ніколи на цьому не зупиниться.

Від природи людина постійно прагне свободи, але не досягає її і не знає, що не досягне. Людина є тим, чим вона може стати. Таким чином, існує різниця між природою як такою і природним в людині. Це – дві різні

природи, хоча і породжуються одна одною. Людина відрізняється від тварини не стільки тим, що в людині є дещо, відмінне від самої природи, стільки тим, що людина виходить з природи, усвідомлюючи, що цей прорив не дає результату: якщо він вирветься, то перестане бути людиною, але якщо не буде вириватися, то так і не стане людиною. Виникнувши в природі, людина неприродна – ось її основна характеристика; природне в неї перепона людському, але перепона вічна.

Антропологічний аналіз свідчить, що: по-перше, людське як феномен набуває якості процесуальності, причому останнє є для неї пріоритетним: саме завдяки процесуальності людина стає тим, ким вона є. Процесуальність є джерело і механізм становлення людського, набуття нею своїх істотних характеристик. По-друге, завдяки процесуальності людська природа отримує таку можливість і здатність самозаперечення – виходу за власні межі, трансцендування в світ своєї унікальної і неповторної сутності, як результату розгортання людської природи в просторі і часі. По-третє, устремління і здатність людської природи до самозаперечення завдяки процесуальності є основою людської деструктивності як способу її зміни. В результаті людина не просто живе, а «веде своє життя», причому подолання природного в собі – це процес, а не мета, ось чому не відбувається момент, коли людина: я став собою.

Які ж антропологічні засади людської деструктивності як межового стану між олюдненою людською природою та її позалюдськими складовими? У відповідь на це запитання на перший план висувається проблема сутності, а не існування, проте про їх єдність забувати не можливо. А. Сервера Еспіноза відмічає, що людина є не тільки існуванням, але і сутністю, і саме ця сутність втілюється в світі. Жодна істота не може просто існувати, всі існують певним чином, обмежуючи існування тією чи іншою формою. Людина – істота динамічна, тому наша мета полягає в тому, щоб уточнити форму її діяльності, тобто те, що найбільш є характерним для її проектування в світ, в чому полягає його втілення в світі.

На дискурсі сучасної антропології людина є істота, яка випала із природного порядку, дії якої повинні компенсувати відсутність необхідних регуляторів чи внести поправки в ті із них, що є неточними і тягнуть за собою помилки. Те, що вона біологічно не прикріплена до певного середовища, може бути зрозуміло як функціональне невиващення засобів упорядкованого забезпечення самозбереження, або ж як відкритість повноті світу. Що ж рухає людиною до творчості: незабезпеченість його потреб чи звернення до гри через надлишок власних талантів? Людина визначається або тим, що їй не вистачає, або ж творчою символікою, через посередництво якої вона адаптується в своєму власному світі? Вона приховує в собі розташовані упорядкованими пластами плоди сукупної фізичної реальності чи являє собою покинуте природою на сваволя долі, гідне жалості істота, просякнута інстинктами – незрозумілими й непотрібними [4]. Виникає альтернатива: недостатня або надлишкова людська природа для того, щоб проектувати людину в світ? Тут виникає принципове питання про специфіку еволюції в позалюдській сфері і

особливостях (можливо, унікальних) людської самоеволюції. Г.Е.Хенгстенберг виокремлює подвійну відмінність людської еволюції від еволюції в тваринному світі:

1) розвиток людини у часі виявлення перших розумних форм визначається детермінантами, що витікають із специфічно людського онтогенезу. Це виражається в тому, що еволюція людини має певний напрямок і характеризується такими особливостями, як відсутність підвидової диференціації (має місце тільки расова), обмеженість в утворенні органів та зміні їх функцій. Отже, людина має природні основоположні константи, які інтерпретуються, виходячи із примату людської поведінки;

2) у людини є такі способи поведінки, які не можуть бути мотивованими і пояснені біологічно, проте, на людину накладає відбиток біо. Це, наприклад, проявляється в тому, що людина здатна звернутися до іншої людини поза мотивацією, завдяки користі продиктованою пізнати Іншу людину як таку. Це можливо сказати і у відношенні до пізнання природи, будь-якого предмета оточуючої дійсності. Більше того, людина здатна братися за будь-яку справу, ризикуючи власним життям. При цьому біологічна користь може й не грати своєї ролі, чи перетворюватися на свою протилежність по відношенню до неї самої, тобто людина може протидіяти своїй природі чи нанести їй збиток. Таким чином, одна із властивостей людської природи - йти проти своєї біологічної сутності. Як свідчить антропологічний аналіз, людина є істота, яка повинна жити в об'єктивному бутті-в-світі. Хенгстенберг називає це спеціалізацією на об'єктивність, на відміну від спеціалізації тварин на специфічне для відповідного виду середовище. Вона проявляється в біфункціональності людських органів. Наприклад, наші легені, з однієї сторони, підпорядковані вегетативній нервовій системі і, таким чином, служать біологічним функціям обміну речовин, проте, в той же час можуть бути використані для мовлення, співу, гри на духових інструментах, руки і ноги можуть бути скоординовані в художньому русі, не пов'язані з біологічною користю. При цьому вирішальним є те, що обидві функції - біологічна і об'єктивна (бути-в-світі) – виконуються не на шкоду одна одній.

Щоб забезпечити таке сполучення, людське тіло повинне володіти такою біологічною структурою, якої нема в тваринному світі. Об'єктивність і відповідне їй буття-в-світі потребують певної структури людського тіла, яка принципово відрізняє її від організму тварин, незважаючи на множину збігів у деталях. Організм тварини не витримав би біфункціональності (дресирування тут неможливе). Людське тіло спеціалізоване на об'єктивність. Іншим аспектом спеціалізації тіла на об'єктивність є рухливість людських органів, на що наголошував Гелен. Це слід назвати специфічною свободою тіла. Людина здатна координувати різні рухи різних органів, надаючи їм символічний зміст, створюючи просторові і часові образи, що володіють не пов'язаними з утилітарними цілями образотворчою й виразною цінностями (танці, пантоміма, міміка, жестикуляція тощо). Все це є створення образів, що відносяться до сфери

комунікації і вже в своїй основі просякнута об'єктивністю. Наше тіло по своїй морфології, іннервації, моториці і структурі спонукає до всього цього підготовлено. Тварина також відтворює безліч просторових і часових фігур, проте, їх характер визначається видовою належністю (звивання гнізд, шлюбні ритуали тощо), являє собою індивідуальну творчість у власному смислі цього слова. «Лише людина, як "відпущене на волю істота", володіє специфічною свободою тіла» [5].

Спеціалізація на об'єктивність відноситься не тільки до фізичної, але і до психічної сторони людського життєзабезпечення. Людині властиві не тільки вітально-психічні структури, які одночасно є значущими як для біологічної, так і для духовної сфери. Наприклад, інстинкт агресивності має не тільки біологічний смисл, який детально проаналізований К.Лоренцом, що розділяє агресію на внутрішньовидову і міжвидову. Ці аспекти, безпосередньо, відносяться в більшій мірі і до людини, проте, у неї один і той же вчинок може бути, з однієї сторони, вітальною дією-реакцією, а з іншої, вмонтований у більше високу, смислову віднесеність. Виявляючись в одній і тій же поведінській цілісності, вітальне (біологічне) і об'єктивне (смислове) не заважають один одному, взаємно не деформуються. Зберігаючи кожна свою якість, обидві ці функції залишаються в межах однієї психічної структури, людської природи, схильної до об'єктивності.

Таким чином, в рамках психофізіології людини формується або надтварина чи дійсно людське біо, що дозволяє стверджувати, що ми маємо у людини не тваринну біологію, до якої належить метаболічний принцип, а специфічно людську біологію, своєрідність якої полягає саме у відношенні до зверхбіологічного. Поскілки природа є нескінченне буття вічних матеріальних сил, а їх нескінченність забезпечена тим, що ніяка природна форма не має індивідуального, нероздільного змісту; людина, що намагається вийти з-під контролю фізичних сил, із меж природи, випадає з того природного порядку, тоді як із закінченням життя кожна особина включається в атомарний рух речовини й продовжує буття в іншому вигляді. Виникнувши як одне із нескінченних утворень природи зі всіма властивостями такого, а саме, при закінченні свого фізичного життя не зникати, а включатися фізичними елементами свого складу в кругообіг всесвітньої матеріальності, людина проти цього виступає своїм існуванням. Фізичне, недільне, неіндивідуальне безсмертя не відповідає його сутності, а прямує до безсмертного індивідуального, нефізичного, неподільного.

Таким чином, людська природа є цілком деструктивною. В. І. Мільдон стверджує, що досвід минулого сторіччя змусив переглянути деякі застарілі твердження, що стосуються відносин людини до природи, духу до матерії. Якщо раніше людина сприймалася частиною світу, то зараз, в контексті минулого історичного і психологічного досвіду, рішуче відмовилася від цього погляду, а зберігається лише в якості омани. Людина виривається із природи, усвідомлюючи свою несумісність із нею, а себе – не даністю, а процесом. Природа в людині втрачає свої чисті якості і стає особливим засобом пізнання. Поскілки мета і призначення людини завжди одні – подолання природи, фізичного існування, для неї (людини) фізичне

виживання – лише одна з передумов: матеріальні умови існування не мають для людини безмежного розповсюдження. Те, що для неї істотно, лежить поза владою фізичних законів, навіть якщо мова йде про саме життя. "Чим більше вона людина, тим менше відчуває себе людиною й з тим більшою пристрастю хоче зробитися нею. Цією волею до становлення вона відрізняється від всього живого з її волею до життя" [6]. Людина, виникнувши в природі, неприродна. Розвиток історії в тому і заключається, що людське визнається все більше й більше непізнаним, тобто менше належить природі. Якщо шукати смисл в історії, то він заключається в тому, що людина вчиться розуміти себе як індивіда.

Як індивід, людина не просто живе, а "веде" своє життя, причому подолання природного в собі – це процес, а не мета. Здатність людини "вести" своє власне життя забезпечена саме деструктивністю специфічно людської природи.

Таким чином, як свідчить антропологічний аналіз, визначально, на ранніх етапах свого формування природа людини була недостатньою для того, щоб вижити, виживати й жити в якості біологічної істоти (виду), і характеризувалася функціонально незабезпеченістю, недосконалістю й нерозвиненістю по біологічним міркам, недостатньою укоріненістю в бутті. В цьому смислі положення людини в природі було безальтернативним – їй слід було б загинути. В цьому заключається унікальність людської ситуації у порівнянні з іншими живими істотами, тому саме ця радикально деструктивна обставина і примусила людину шукати шляхи виходу, які по масштабі, силі (енергії) і спрямованості повинні були бути такими ж радикальними і деструктивними, як і сама ситуація, що склалася. У протилежному випадку успіх був би недосяжним, а людина як "тупикова гілка" розвитку природи безвісти зникла б на шляху розвитку еволюції. Практично людина ціною неймовірних зусиль сама створила собі альтернативу, яка була, хоча і необхідною, проте змушеною, а не добровільною, легкою і приємною. Актом деструкції, руйнації, боротьби людини явилася світу, укоренилася в ньому і, підпорядкувала собі природу, поставила її на службу собі, розгорнувшись в ній у всій своїй "деструктивній красі". Цей акт необхідний був для повного розриву людини з природою, залежності людини від природи ("свободи від"), і не стільки від природи зовнішньої як умови свого існування, скільки від внутрішньої, специфічно людської. Людині стало бути "все дозволено" по праву переможця, людина вийшла за межі, які насильно були йому нав'язані. Це був момент, коли вмерла тваринна його природа, і почала формуватися специфічно людська, біологічна природа, з однієї сторони, і надбіологічна природа як культура, з іншої.

Таким чином, людська деструктивність як джерело і механізм формування людського, завдяки якому людська природа із недосконалої, незабезпеченої, недостатньої перетворюється на надлишкову, могутню силу, здатну виходити за власні межі і стверджувати себе. Так деструкція першочергово даною природою людської природи породжує можливість виходу людини як за її межі, так і за межі власного існування. "Розірвана"

людською деструктивністю людська природа набуває відкритості як своєї фундаментальної характеристики, що дозволяє їй бути і вільною, і творчою. Людська природа при цьому із есенціалістської (постійної і позачасової) трансформується в екзистенційну (змінну і часову).

Набуті в результаті дій людської деструктивності фундаментальні характеристики людської природи – відкритість, свобода і творчість – знаходять своє вираження в самотрансценденції, завдяки чому людська екзистенція виступає як незалежне начало в світі. Самотрансценденція – це феномен, що відображає наявність людської деструктивності як механізму формування людської і є базовим для його розуміння.

Самотрансценденція – це не тільки репрезентація, але і засада людської деструктивності. Згідно з В.Франклом, "за цим поняттям стоїть той факт, що людське буття завжди зорієнтоване зовні на дещо, що не є ним самим, на щось чи на когось: на смисл, який необхідно здійснити, на іншу людину, до якої ми відчуваємо любов. В служінні справі чи любові до іншого людина здійснює саме себе, і чим більше вона віддає себе справі, тим більше вона віддає себе партнеру, тим в більшій мірі людина є людиною і тим в більшій мірі вона стає сама собою. Таким чином, як відмічає В.Франкл, вона може реалізувати себе в тій мірі, в якій вона забуває про себе, не звертає на себе уваги [7].

Самотрансценденція, самозаперечення як основа людської деструктивності – джерело людського. Бути людиною означає знаходитися у відношенні до чогось чи когось, ніж він сам. Навіть до себе людина може відноситися як до чогось іншого – іншому, чужому. Людина може бути завжди дещо більшою, чим вона є насправді, вона може знайти себе лише у вищому вимірі специфічно людських проявів. Існування людини коливається і потерпає крах, якщо вона не проживає цю якість самотрансценденції. Людина починає вести себе як людина, "вести своє життя", лише коли вона може подолати рівень власної даності і не обов'язково протистояти самій собі. Таким чином, існувати – значить постійно виходити за межі самого себе. Лише існування, що трансцендує само себе, лише людське буття, виходить за межі самої себе в "світ", в якому вона "існує", може реалізувати себе.

Між цим, в трансценденції не досягається нічого певного, поскільки воно є стан на межі між: знайомим і незнайомим, стабільним і динамічним, вічним і часовим, осяжним і неосяжним. Смисл трансцендування полягає в тому, що в результаті і після нього розпочинається перетворення особистості, зміна її свідомості. Переживаючи досвід трансценденції, людина стає "іншою"; перестаючи жити легко й бездумно, проникається піклуванням про своє власне існування, намагається знайти смисл свого буття.

Висновки

Таким чином, трансценденція – це найважливіший для людини феномен, що розкриває головний механізм людської екзистенції, що виникає на основі людської деструктивності – здатність виходити за межі, яка є не що інше, як руйнація, деструкція минулого, недійсного життя,

подолати нестійкість будь-якого наявного буття, намагання знайти міцну основу всього суцього. Трансценденція підтримує людину в її істинно людському бутті і є основою людської деструктивності, або завдяки трансценденції людина через деструкцію виходить в дійсне буття, набуваючи дійсно людського існування. Людська деструктивність, в свою чергу, є джерелом і рушійною силою, що виводить людину від усвідомлення своєї недійсності до конструювання і втілення смисла.

"Свобода від" поступово перетворюється в "свободу для", яка реалізується в двох напрямках:

1) або тотальної руйнації – кінцевої деструкції того, що нею ще не було зачеплено;

2) або поступової конструкції, осмисленого всього цінного і дійсного.

Деструкція як тотальна розруха – це людська природа в межовому своєму "розломі", тоді як деструкція як конструювання себе на основі смислу – людська природа, що формується на межі цілісності. Самотрансценденція як антропологічна засада людської деструктивності є подвійним феноменом, що сполучає позитивні і негативні характеристики. Таким чином, антропологічні засади людської деструктивності зводяться до подолання біологічного в природі людини і посиленні соціального начала.

Перспективи подальшого наукового дослідження: аналіз концепції онтологічних, аксіологічних і антропологічних засад людської деструктивності в умовах глобалізації.

Джерела

1. Губин В., Некрасова Е. Философская антропология: Учебное пособие для вузов. – М.: ПЕРСЭ; СПб: Университетская книга, 2000.

2. Хенгстенберг Г.Э. К ревизии понятия человеческой природы // Это – человек. – М., 1995. С. 223

3. Мильдон В.И. Природа и культура (опыт философии безнадежности) // Вопросы философии. 1996, № 2. С. 62

4. Блюменберг Х. Антропологическое приближение к актуальности риторики // Это - человек. Антология. – М., 1995

5. Хенгстенберг Г.Э. К ревизии понятия человеческой природы // Это человек. Антология. – М., 1995. С. 220

6. Мильдон В. И. Природа й культура (досвід філософії безнадійності) // Питання філософії. 1996. № 12. С.63-64.

7. Франкл В. Людина в пошуках змісту. – М., 1990. С. 29

8. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського буття : проблеми людини на зламі тисячоліть. - Запоріжжя: Павел, 2000. - 176 с.

Стаття надійшла 21.03.2008 р.